

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**ДОСЛІДЖЕННЯ, ОХОРОНА
ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ
ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

*Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 22 серпня 2018 р.)*

Хотин
2018

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
Х852

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»
(протокол №3 від 16.10.2018р.)*

Редакційна колегія:

Буйновська Є. В. директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Ільків М. В. к.і.н.,
Шалаєва І. А. заступник директора
ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Немічева Т. В. учений секретар
ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Сандуляк В. О. завідувач науково-дослідним відділом
ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань несуть автори статей

Х852

Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини /
Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 22 серпня 2018 р.). – Кам'янець-
Подільський : ФОП Буйницький О. А., 2018. – 154 с.

У збірнику вміщено матеріали доповідей науково-практичної конференції з актуальних питань вітчизняної та всесвітньої історії, археології та нумізматики, пам'яткоохоронної справи та туризму.

Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, вчителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я4



Позняков Д.В.
(м. Хотин)

ІСТОРИЧНІ НАЗВИ ОБ'ЄКТІВ ІНФРАСТРУКТУРИ ХОТИНА ТА ФОРТЕЦІ XVIII СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена трактуванню історичних назв об'єктів Хотина та фортеці. На основі аналізу картографічних, іконографічних, писемних джерел встановлено найменування об'єктів фортечної інфраструктури XVIII століття.

Ключові слова: Хотин, фортеця, башти, мечеть, лазня, бастион, передмістя, Румла.

Аналізуючи картографічні, іконографічні, писемні джерела з історії Хотина та фортеці, автор зіштовхнувся з тим фактом, що сучасні офіційні назви об'єктів Дежавного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» досить часто не відповідають історичним. Крім того, деякі об'єкти взагалі не мають назви, які були б прив'язані до певних історичних подій, історичних постатей тощо.

Типовим прикладом може слугувати архітектурний об'єкт – «Мечеть з мінаретом (руїни) XVIII ст.». Аналіз писемних джерел, дає можливість встановити в честь кого вона була споруджена. Таких прикладів можна навести надзвичайно багато.

Дане дослідження, має на меті, на основі аналізу історичних джерел визначити назви об'єктів заповідника та міста, які існували у XVIII столітті та збереглися (частково) сьогодні.

Для зручності, автор пропонує умовно розділити об'єкти розгляду на 5 груп: фортифікації (в'їзні башти (брами), бастиони), військові об'єкти забезпечення життєдіяльності гарнізону, інфраструктурні цивільні об'єкти, культові споруди, місцева топономіка.

Група I. В'їзні башти (брами). Офіційні назви: Кам'янецька (розташовується в південно-східному секторі нової фортеці), Бендерська (в південній куртині валів), Яська (в західній частині фортечних стін), Руська (на північ від Яської брами), Подільська (на північ від замку XV століття).



Численні історичні джерела надають нам відомості про назви даних об'єктів (в дужках будуть подаватись офіційні сучасні назви). Зокрема «*Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranchees etles batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769*» подає назви брам: «**Porte de Secours**» – Секретні (Кам'янецькі), «**Porte de Bender**» – Бендерські (Бендерські), «**Porte de Yassi**» – Яські (Яські), «**Porte de Caminiec**» – Кам'янецькі (Подільські) [8, С. 11]. Аналогічна термінологія містяться і в «*План Хотинской крепости с показаниемъ ... 1769 г.*». Проте на ньому відсутній підпис Кам'янецьких воріт [4, С. 17].

«*План здалной ситуацией Хотинской крепости споказаниемъ в комъ она состоянии по взятый російськимъ воинствомъ от турецкого находится ...то есть от 1769 года*» вказує на такі назви як Бендерські (Бендерські), Яські (Яські) і Водяні (Подільські) [4, С. 15].

Іконографічне джерело «*Проспект Хатинской крепости*» від 1769 року дублює інформацію попереднього джерела, але Водяні ворота – це не Подільська брама. Це виключно дерев'яний об'єкт, що слугував виїздом з палісаду, який розташовувався нижче (ближче до р. Дністер) самої брами [1, С. 31].

Картографічне джерело «*Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788*» вказує лише на дві брами: «**Bender Thor**» – Бендерські (Бендерські) ворота «**Jassy Thor**» – Яські (Яські) ворота [11].

Крім того, карта за назвою та датуванням ЦДВІА «*План Хотинской крепости. 1807 г.*» подає назви: Анадольські (Кам'янецькі), Бендерські (Бендерські), Яничарські (Яські), Дністровські (Подільські) ворота [4, С. 23]. Це останній план, який хронологічно охоплює османський період фортеці.

Цікавий історичний документ, який розширює історичні назви Яських воріт Хотинської фортеці «*План Хотинской крепости с показанием работ произведенных в 1812 году на приведения Ея в оборонительное состояние: [...]. Сочинено въ Хотине при Временной Инженерной Каманды. Марта 30 дня 1813 года*». Відповідно до нього ворота мали назву Ізмаїльських [4, С. 24].



Аналогічну інформацію подає *«План Хотинской Крѣпости съ показаніемъ произведенныхъ въ прошломъ 1813 году фортификаціонныхъ и цивильныхъ работъ [...] Сочинень при Хотинской Инженерной команде Марта 7-го дня 1814 года»*. Ворота: Бендерські (Бендерські), Ізмаїльські (Яські), Руські (Руські) Дністровські (Подільські) [4, С. 25].

Цікаву інформацію можна почерпнути з писемних джерел та статей турецьких істориків, які працювали з джерелами в турецьких архівах.

Значний інтерес містять відомості залишені турецьким чиновником (катібом) Ібагімом Хамді-ефенді, який служив секретарем арсеналу в Хотині з 1718 р. по 1728 р. у своїй праці Атлас. Дане джерело було перекладене зі старотурецької та опубліковано М. Губоглу у 1964 році, як *«Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине 1740 года»*.

Згідно даного джерела Хотинська фортеця мала ворота Константинопольські, Тімішорські, Водяні і Потайні [3, С. 138]. Аналіз даного джерела, його порівняння з розглянутими картографічними джерелами, свідчить проте, що Константинопольські – це Бендерські ворота, Тімішорські – це Яські ворота, Водяні – це Подільські ворота, Кам'янецькі – це Потайні ворота. Сучасний турецький історик Омер Бейлік у своїй статті *Osmanlı-Rus hududunda bir kale XVIII. Yüzyılda Hotin* (Фортеця Хотин на османо-турецькому прикордонні XVIII століття) опублікував частково текст Атласу Ібрагіма Хамді-ефенді, де Константинопольські ворота він називає Стамбульськими – *İstanbul Kapısı*. Також вказуються Темешварські – *Tamışvar Kapısı*, Водяні – *Su Kuyusu*, Потайні – *Uğrin/Oğrin (نيدرغوا) Kapısıdır* [7, С. 500]. Причому турецьке слово «*Kapısı*» – це ворота, а «*Kapısıdır*» (у випадку з Потайними) дослівно означає «двері», тобто прохід значно менших розмірів, ніж ворота. Саме такими і є ворота Кам'янецькі (Потайні) по відношенню до решти брам Хотинської фортеці.

Ще одне цікаве писемне джерело, яке вказує на назви воріт фортеці міститься у мемуарах принца Йосифа Кобурга-Заафельда, який командував австрійською армією, під час облоги Хотина 1788 року. Він подає відомості, щодо опису фортеці, її розмірів,



розташування передмість. Зокрема в 12 пункті умов капітуляції османського гарнізону, розписується порядок окупації Хотина та фортеці австрійськими військами. Австрійські війська мали зайти до міста та фортеці через Wasser thore (Водяні ворота), в той час, як турки мали покинути фортецю через «Stambuler, Corocher und Bender Thoren» (Стамбульські, «Corocher», Бендерські ворота) [10, С. 218]. Термін «Corocher» перекласти не вдалося.

Цікаво, що російський текст капітуляції 1788 року дещо відрізняється від австрійського: пункт 12. «По истечении сказанных в 7-м пункте десяти дней, в одиннадцатый, союзные Императорския войска, для занятая замка, крепости и города в Темшварския и Водяные ворота вступят; в самое то время как они (турки) в Бендерския, Хоральския и Стамбульския ворота выходит будут». Можна припустити, що «Хоральськими» виступають ворота під умовною назвою «Corocher». Російський варіант договору додає ще й Тімішоарські ворота. Даний опис умов капітуляції гарнізону містить цікаву деталь, оскільки містить одночасно і терміни «Stambuler... und Bender Thoren». Тобто австрійський командувач чітко розрізняє обидві брами. Запитання викликає і назва «Хорольські – Corocher», де вони розташовувались? Певною мірою відповіддю на ці питання може слугувати картографічне джерело «*Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788*». На плані вказані лише дві брами: «**Bender Thor**» та «**Jassy Thor**». «Jassy Thor» розміщені у валах фортеці, а «Bender Thor» у передмісті (турецькому ретраншементі) на південь від самої фортеці з боку с. Анадоли [11]. Це свідчить про те, що необхідно розділяти такі поняття, як «ворота фортеці» та «ворота міста (передмістя)». У 1788 році Бендерські і Хорольські ворота були, воротами передмістя Хотина, а воротами самої фортеці були Стамбульські, Тімішоарські, Водяні, що цілком відповідає термінології назв в'їздних брам, які використовували османи. На користь даного твердження свідчать данні, що подає турецький історик Мехір Айдин, який виокремлює 14 воріт Хотина (не фортеці) за документами османських архівів [5, С. 111]. Верифікація цих даних (на основі картографічних джерел) показує, що з передмість Хотина виходили дороги. Там де дороги перетинали турецький ретраншемент, який оточував передмістя,



мали б бути виходи – ворота. Таких виходів згідно «*Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranchees etles batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769*» можна нарахувати 10 [8, С. 11]. До цього слід додати ще четверо воріт (Потайні, Стамбульські, Тімішоарські, Водяні) самої фортеці. Загалом 14 воріт (брам), що повністю підтверджуються даними Мехіра Айдіна.

В умовах капітуляції Хотинської фортеці в листопаді 1806 року фігурує назва Жванецьких воріт: «Русскія войска вступають въ крѣпость через Жванецкія и Стамбульскія ворота» [2, С. 89]. На думку автора під Жванецькими фігурує Подільська брама фортеці.

Отже, брами фортеці у XVIII столітті носили різноманітні назви: Кам'янецька – Потайна, Секретна, Анадольська; Бендерська – Стамбульська, Константинопольська, Яська – Тімішоарська, Яничарська, Ізмаїльська; Подільська – Водяна, Кам'янецька, Дністровська, Жванецька. Крім того власне сам термін «Бендерські ворота» варто розглядати як ворота не фортеці, а міста, що розташовувались у міському ретраншементі.

Бастіони. Різні джерела визначають від 6 до 7 бастіонів Хотинської фортеці. Проте, на нашу думку, слід користуватись даними османських джерел, які виокремлюють 7 бастіонів [5, С. 116].

Бастіони Ізмаїльської, Очаківської фортеці мали свої власні назви. Очевидно, щось подібне було і в Хотині. Мехір Айдин, на основі даних османських архівів, подає назви трьох бастіонів фортеці: бастіон Генджелі Алі, бастіон Джан Арслан-оглу, бастіон Ага Табйаси [5, С. 114, 120]. Можливо ці назви причетні до історичних постатей, що здійснювали командування хотинським гарнізоном у різні періоди. Локалізація назв бастіонів потребує подальших досліджень.

Стіни. Крім того варто відзначити, як турки називали стіни самої фортеці: «*сур*» (фортечні стіни) або «*дувар*» (стіни). Однак, стіни фортець розташованих на берегах рік, з боку води, згідно турецької фортечної термінологія мали назву «*перде дувар*» (загороджувальні стіни) [5, С. 108-109].



Мінні галереї (тунелі). В фортеці представленні три типи тунелів: «uğrun lağım» – «угрун лагим» (тунель для переслідування), eğri lağım – еґрі лагим (кривий тунель), catal lağım – чатал лагим (розгалужений тунель) [5, С. 117]. Існування цих трьох типів тунелей підтверджується планами Даніїла де Боскета 1739 року [4, С. 13-14].

Замок. Даний об'єкт звучить турецькою, як «Kalesi». Проте використовувався й термін *ахмедек* (*ахмедуке*). З арабської означає «дякую тобі» (від слова «хамд» – вдячність). Однак його можна трактувати як і «*місце останньої молитви*» [5, С. 109-110]. Мається на увазі, місце «останнього прихистку» на випадок взяття ворогом основних укріплень фортеці. Також замок згадуються у османських джерелах, як «Стара фортеця» [3, С. 138].

Група II. *Військові об'єкти забезпечення життєдіяльності гарнізону (в дужках місце розташування).* До цих об'єктів, як правило відносяться казарми для різних родів військ османської армії. Серед них: «Торґу ве Тор арабасісі Кішлакларі» / казарми (для зимування) артилерії та артилеристів (поряд / з права від Стамбульських воріт), «Үеніґері Кішлакларі» / казарми (для зимування) яничарів (знаходились в північній частині фортеці), «Barut Mahzeni» / Пороховий погріб (на краю яру-долини), «Sebeci kışlaları» / Казарми (зброярів) джебеджі (в замку), «Үеніґері Аға Карısı» / Ворота аґи яничарів / будівлі (адміністративні будинки) Яничари Аґаси (знаходились поряд північно-західного бастіона) [7, С. 501].

Також, одночасно до цивільних і військових об'єктів, варто віднести мости фортеці та міста: Стамбульський, Бендер, Хорос, Хаджи Осман, Ізванче (Жванецький) и Дюлгер [5, С. 115].

Група III. *Інфраструктурні цивільні об'єкти (в дужках місце розташування).* До них варто віднести: «Аға копакларі» / Житлові будинки Аґи (біля входу Стамбульських воріт), «Divan Efendisі Kopakları» / житлові будинки Диван-ефенді (біля входу Стамбульських воріт), Defterdar saraу / Палац фінансової справи – головної особи-відповідального за фінансову справу в Османській державі (біля входу / праворуч від Стамбульських воріт), Defterdar Kasım Efendi Наматı / лазня дефтердара Касима Ефенді (на місці сучасної церкви О. Невського), Çeşme / водосховище питної води (на схід від / навпроти / руїн мечеті), Mahkeme / Суд (поряд мечеті),



Kütüphane / бібліотека (в одній із старих башт над мечеттю, яка знаходилась в замку (Східна башта замку)), Намат / лазня (на озері-ямі (ручейці) навпроти внутрішньої фортеці / поряд воріт Єнічері-агаси), Sebesibaşı копағи / житло джебеджібаші (в замку), Конағи dizdar / житло діздара (в замку), Imam ve müezzin evlerinden / будинки імама та муедзина (в замку), Paşa Sarayı / палац паши (на півдні від / вище замку) [7, С. 499-501].

Група IV. Культові, релігійні споруди. Серед них: Mezaristan / Кладовище (навколо мечеті / по-сусідству з мечеттю валіде-султан), İç Kale Cami' / Мечеть (замкова церква) у середині замку (в замку), Ayasofya Cami'i / мечеть Айя-Софія (тепер Миколаївська церква), Насі İbrahim Cami / мечеть Гаджі Ібрагіма (на ринку / базарі), Defterdar Mustafa Efendi Cami' / мечеть дефтердара Мустафиефенді (на ринку / базарі), Atak Cami' / мечеть Атака (в с.Атаки), Valide Sultan Cami' / мечеть валіде-султан Емметулах Рабії Гульнаш султан (руїни мечеті в фортеці), Аға Cami'i / мечеть Аги (біля північно-західного бастиону), Мектеп / початкова школа (поруч з лазнею дефтердара Касима-ефенді), Medrese / медресе (місце розташування невідомо) [7, С. 501].

Група V. Місцева топономіка (назви районів міста). Місто у XVIII столітті ділилось на Старе місто (Alte vor Stadt) та Нове місто (Neue vor Stadt) [9]. Старе місто розташовувалось на захід, Нове на південний-захід / південь від фортеці. Старе місто – це мабуть квартали, що існували ще до приходу турків у 1713 році, тобто поселення, яке існувало ще у молдавський час. Крім того, Ібрагім Хамді-ефенді згадує передмістя Хотина – Румлу, [6]. Згідно картографічних джерел, воно розташовувалось на південний-захід від Хотина. Також до передмістя він відносив і Атаки, де жили татари-липки [3, С. 140].

Ось такий опис залишив принц Йосиф Кобург-Заафельд про Хотин та фортецю 1788 року: *«Хотин знаходиться на правому березі ріки Дністер, яке розірване урвищами і розділяється на фортецю та місто, яке півмісяцем охоплює безпосередньо фортецю. Місто збудоване переважно з дерев'яних будинків. Фортеця утворює фігуру чотирикутника довжиною 1800, шириною 730 футів, має четверо воріт та сім притиснутих до стін бастионів різних форм.*



Навколишні стіни фортеці товщиною 30 і висотою 18 футів. З північної сторони вона спирається на скелі і омивається водами Дністра, з іншого боку – захисний рів глибиною 18 футів і шириною 48 футів, вздовж якого проходить (критий) шлях і гласис (земляний насип) з мінними тунелями. Попереду над потоком, височіють стіни замку, з баштами і приміщеннями для пороху та продуктів. В середині фортеці знаходилася резиденція Паші, мечеть, лазня, кілька складів, навпроти них сорок розкиданих будівель, в яких можна розмістити до 800 осіб (очевидно йдеться про казарми, інженерні споруди, військові об'єкти в північній частині фортеці). Місто лежить вище, ніж фортеця, і огорожувалось частоколом та ровом, який з'єднується також і з фортецю. Округа між воротами і частоколом навпроти Анадол називалась Константинопольським передмістям, з боку Окопів – Румла, останнє було спалене гарнізоном. Між двома передмістями був сад Паші, який виходив за частокіл. Струмок, що впадає в Дністер розділяє фортецю та місто на дві частини. [10, С. 201-202]. У 1788 році Румла, вже входила у межі міста. Також варто відзначити, що навряд чи турки називали «Константинопольське передмістя» саме так, використовуючи грецький термін. Скоріш за все воно називалось «Стамбульським».

Отже, згідно картографічних, іконографічних, писемних джерел можна зробити наступні висновки. По-перше: місто Хотин в османський період поділялось на частини (райони): старе та нове, які турками називалось передмістями. Передмістя оточувалось укріпленнями – ретраншементами. Передмістя мали назви: Константинопольське (Стамбульське), Румла; по-друге: місто мало розвинену фортечну, адміністративну, цивільну та релігійну інфраструктуру, що відображала в своїх назвах приналежність до певних посадових осіб, військових чинів османської адміністрації тощо.

Джерела та література

1. Позняков Д. Ідентифікація та локалізація військово-адміністративних об'єктів Хотина та фортеці за рукописними планами XVIII століття // Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров'я у Середні віки та Новий час / Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 29 вересня 2017 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. – С. 19-39.



2. Вторая Турецкая война в царствование Екатерины II. 1787-1791 г. Составил Генерального штаба полковник А.Н. Петров. С.-Петербург. 1880.
3. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы, Том 1. М. Институт Востоковедения. 1964. – 305 с.
4. КОМПЛЕКС СООРУЖЕНИЙ КРЕПОСТИ XIII-XVIII вв.. Памятник архитектуры Яские ворота XVIII в. Том III. Историческая справка и Иконографический материал – К.: Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ» 1980. /ДІАЗ «Хотинська фортеця», – 72 с.
5. Махир Айдын. Крепости Турецкой империи // Русский Сборник: Исследования по истории России / Ред.-сост. О.Р. Айрапетов, М.А. Колеров, Брюс Меннинг, А.Ю. Полунов, Пол Чейсти. Т. XXI. М. : Модест Колеров, 2017. 496 с.
6. Bibliothèque nationale de France. Attaque de Chotzim [Электронный ресурс] / Bibliothèque nationale de France – Режим доступа до ресурсу: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb406823819>.
7. Büyük, Ömer. «Osmanli-Rus hududunda bir kale XVIII. Yüzyılda Hotın». Tarih İncelemeleri Dergisi XXIX / 2, 2014, s. 489-513.
8. Jacob van der Schley. Guerre entre la Russie et la Turquie 1769 / Jacob van der Schley. – Paris, 1830. –с.15
9. National Széchényi Library. Hotin és környéke [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/208/?list=eyJxdWVyeSI6ICJob3RpbjI9>.
10. Prinz Friedrich Josias von Coburg-Saalfeld, Herzog zu Sachsen, k. k. und des heil. Römischen Reiches Feldmarschall. 2 Bände (Berlin 1859).
11. Т. Е. von Trattner. Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788 [Электронный ресурс] / Т. Е. von Trattner // Universitäts bibliothek Bern – Режим доступа до ресурсу: http://biblio.unibe.ch/web-apps/maps/zoomify.php?col=ryh&pic=Ryh_6513_18_B



Остафійчук О.В.
(м. Хотин)

ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ ПРЕДМЕТІВ, ЯК ДЖЕРЕЛО ПОПОВНЕННЯ ФОНДІВ ДІАЗ «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

Територія Хотинської фортеці представляє собою практично суцільний культурний шар. Археологами було досліджено значні площі заповідника що дало можливість поповнити фонди великою кількістю предметів. Проте, на території фортеці частими є випадкові знахідки предметів, які потребують опису, взяттю на облік і введенню їх в науковий обіг.

В статті подані описи металевих предметів знайдених працівниками заповідника на території фортеці, наведено їх аналогії, зроблено спробу датування знахідок.

Хронологічні межі роботи охоплюють період XVII – сер. XIX ст.

Ключові слова: Хотинська фортеця, випадкова знахідка, поповнення, фонди.

В останній час працівниками ДІАЗ «Хотинська фортеця», під час господарських робіт на території Нової фортеці, було знайдено значну кількість металевих предметів. Це речі різного призначення, які були виявлені у вивалах, на відкритих ділянках, на пішохідних стежках.

До деталей холодної зброї відноситься бронзовий наконечник від піхов тесака чи шпаги. Він представляє собою конічну втулку, кінець якої має кулясте потовщення. Його довжина – 3,8 см, найбільша ширина – 1,9 см. Подібні знахідки траплялись під час археологічних досліджень Прибрамного двору і ділянки біля західної стіни замку [3, с. 11; 4, с. 10]. Такі ж наконечники були виявлені під час досліджень території Богородицької фортеці [6, с. 60-61]. Датуються подібні речі другою половиною XVIII – другою половиною XIX ст. [2, с. 66].

Деталі ручної вогнепальної зброї представлені двома спусковими гачками від ударно-кремінних замків. Вони мають трикутну форму, круглий отвір для кріплення і пластинчате подовження. Кінець одного подовження – відламаний, інший скручений в спіраль. Довжина –